УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

САВЧЕНКО Ірина Степанівна

ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ОМОНІМІВ-ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор Грищенко Арнольд Панасович

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор Єрмоленко Світлана Яківна

– кандидат філологічних наук, доцент Степаненко Микола Іванович

Провідна організація – Київський університет імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться "24" червня 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 113.01.03 в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова / 252030, м.Київ – 30, вул.Пирогова, 9 /.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий "23" травня 1994 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради Г.П.Вишневська

ЛНБ ім. В. Стефаника АН України

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00777488 (+)

У дисертації з"ясовуються основні принципи розмежування лексичних омонімів - іменників і багатозначних слів. Іменникові омоніми аналізуються на засадах комплексного застосування лексикологічних, словотвірних і граматичних ознак.

Актуальність теми дисертації. Питання лексичної омонімії неодноразово висвітлювались у працях українських мовознавців, а також у підручниках і посібниках для вищої школи. Заслуговують на увагу передусім монографії Л.А.Лисиченко і М.П.Кочергана, розділ у колективній монографії І.С.Олійника. У працях згаданих авторів аналізується омонімія окремих форм, з"ясовуються питання класифікації омонімів за походженням, з погляду морфемної будови, за ступенем вияву повноти граматичних форм, робляться спроби розмежування омонімії та полісемії як окремих типів семантичних відношень у межах лексико-семантичної системи української мови.

Проблемі розмежування багатозначних слів і омонімів присвячені статті М.П.Муравицької, М.Я.Плющ , Р.І.Болтянської, Г.М.Мукан, Л.М.Пологи та ін. Семантичні групи омонімів української мови були предметом аналізу в дослідженні А.Я.Мановицької. На матеріалі української мови питання омоморфемності з"ясовували Н.Ф.Клименко і В.Б.Фридрак. Омонімічні відношення в термінології розглядаються у працях Л.О.Симоненко, А.М.Шамоти і К.В.Красножан. Результати досліджень згаданих авторів беруться до уваги в дисертації. Спеціальні роботи з питань лексичної омонімії як окремого лінгвістичного явища і лексичних омонімів-іменників, зокрема в українському мовознавстві, практично відсутні. Невисвітленою залишається проблема становлення іменникових омонімів, властивих окремим важливим ділянкам лексичного складу української мови, до яких, поза всяким сумнівом, належать і

назви рослин. Недостатня увага приділена також когнітивному аналізові семантики лексичних омонімів.

Аналіз загальних питань омонімії у слов"янському мовознавстві, розпочатий ще в період пізнього середньовіччя (XVI-XVII ст.), здійснювався з лексико-семантичного, структурно-граматичного та словотвірного поглядів. Згідно з превалюючою традицією вчені висвітлювали це явище або з погляду діахронії, беручи до уваги випадки запозичення та вплив історичних процесів на формування фонетичної системи мови, або з погляду синхронії, обґрунтовуючи існування гомогенної омонімії. Наявність діаметрально протилежних думок при з"ясуванні статусу омонімів серед інших одиниць лексичної системи української мови, як вважає М.П.Кочерган, спричинена сплутуванням синхронії і діахронії. Саме тому одним з головних завдань аналізу лексичних омонімів є дослідження їх на "перетині" синхронічної і діахронічної площин, з"ясування механізмів виникнення омонімічних слів, різних з погляду походження.

Дослідники гомогенної омонімії наполегливо з"ясовували причини руйнування полісемії і появи на цій підставі лексичних одиниць з омонімічними відношеннями. Цей аспект аналізу відповідного лексико-семантичного явища переважає у працях російських учених Л.О.Новикова, Ф.П.Філіна, Л.Л.Кутіної, С.І.Ожегова, Ю.С.Сорокіна, О.С.Ахманової та ін.

Незважаючи на тривалу традицію дослідження омонімії, проблема основних принципів виділення омонімів не втратила актуальності і заслуговує на увагу з теоретичного і практичного поглядів.

Ці та інші чинники логічно підводять до думки, що на часі - створення спеціального дослідження, присвяченого принци-

пам розмежування омонімії і полісемії на матеріалі окремого фрагмента лексичної системи української мови, яким можна вважати загальні іменникові назви.

Об"єктом аналізу в дисертаційній роботі є масив омонімічних слів – іменників української мови (1530 омонімічних пар і рядів, які охоплюють 3600 лексичних одиниць).

Предмет дослідження становлять іменникові лексичні омоніми, а саме: 1) гомогенні і гетерогенні з погляду походження (у тому числі омонімічні назви рослин); 2) омоніми з ідентичним і неідентичним морфемним членуванням, 3) повні, неповні і нерівнооб"ємні омоніми – за повнотою вияву окремих граматичних форм.

Основним джерелом добору матеріалів дослідження є Словник української мови в 11-ти томах. Використовуються омонімічні, етимологічні, термінологічні словники, спеціальна довідкова література, матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, а також тексти різної жанрової приналежності.

Мета дисертації полягає у з"ясуванні принципів розмежування лексем, що функціонують у словниковому складі сучасної української мови як омоніми, і лексико-семантичних варіантів багатозначних слів. Мета роботи зумовлює розв"язання цілого ряду завдань, головними з яких є такі:

1) визначити місце омонімії як лексико-семантичного явища у словниковому складі української мови;

2) з"ясувати шляхи появи гомогенних і гетерогенних омонімів;

3) проаналізувати лексичні омоніми у межах ботанічної номенклатури;

4) охарактеризувати структурно-словотвірні засоби розрізнення лексичних омонімів і багатозначних слів;

5) з"ясувати роль граматичних категорій роду, числа і відмінка у формуванні лексичних омонімів.

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань дослідження як основний використовувався описовий метод. Важливу роль відіграли також такі часткові методики аналізу, як статистичне обстеження відповідних лексичних одиниць, лінгвістичні моделювання та алгоритмізація.

Наукова новизна роботи. У дисертації реалізується комплексний і системний аналіз принципів розрізнення багатозначних слів та омонімів. При цьому особлива увага приділяється функціонально-семантичному, структурно-словотвірному і категоріально-граматичному критеріям як провідним у визначенні сутності розглянутого лексико-семантичного явища. В описі гомогенних і гетерогенних омонімів лексичного рівня беруться до уваги як синхронний, так і діахронний плани аналізу. Такий підхід є продуктивним у з"ясуванні місця омонімії серед інших лексико-семантичних явищ, з одного боку, і дає можливість обгрунтувати джерела становлення лексичних омонімів, виділених на основі функціонально-семантичного принципу. Замість усталеної інтуїтивної констатації омонімічних відношень між лексичними одиницями в дисертації докладніше досліджується денотативний аспект лексичних значень порівнюваних слів чи ЛСВ, враховується лексичне середовище функціонування, взаємодія слів (ЛСВ) активного і пасивного, нормативного і ненормативного вжитку, з"ясовуються причини фонетичної конвергенції етимологічно різних слів. Крім того, гомогенні за походженням омонімічні пари і ряди, члени яких належать до терміносистем чи спеціальних тематичних груп, аналізуються за певними асоціативно-дивергентними моделями, метафоричними і метонімічними асоціонімами, що дозволяє встановлювати системні відношення

між реаліями, які однаково номінуються. При виділенні лексичних омонімів беруться до уваги також особливості морфемної сполучуваності порівнюваних слів (ЛСВ), досліджуються форми вираження окремих іменникових категорій.

Теоретична та практична цінність роботи визначаються можливістю використання її результатів при підготовці підручників і посібників з сучасної української мови, при укладанні тлумачних словників, у вузівському і шкільному викладанні курсів лексикології та лексикографії сучасної української мови, вступу до мовознавства і загального мовознавства, у дослідженні проблем лексичної омонімії інших частин мови (прикметника, дієслова тощо), вивченні питань культури мовлення, у спецкурсах і спецсемінарах з лексикології і лексикографії.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Окремі положення і результати дослідження викладені автором у доповідях і повідомленнях на XXXXI студентській науковій конференції (Черкаси, 1986), на республіканській науковій конференції "Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови" (Ужгород, 1989), на обласних науково-практичних конференціях "Використання спадщини Т.Г.Шевченка в патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді" (Черкаси, 1989), "Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали" (Черкаси, 1991), на звітних наукових конференціях Українського державного педагогічного університету (Київ, 1992, 1993), на міжнародній науковій конференції "Семантика мови і тексту" (Івано-Франківськ, 1993), на наукових читаннях "Актуальні проблеми словотвору української мови" (Тернопіль, 1993). Матеріали дисертації висвітлені у шести публікаціях.

На захист виносяться такі основні положення:

I. Виділення лексичних омонімів з функціонально-семантичного погляду грунтується на розрізненні гомогенної і гетерогенної омонімії, з"ясуванні причин їх появи та тезаурусному поєднанні лексем, здатних асоціюватися з певними предметами, явищами тощо.

2. При структурно-словотвірному підході до розрізнення багатозначних слів і омонімів бореться до уваги характер синтагматичних відношень між морфемами.

3. Категоріально-граматичний аналіз лексичних омонімів дозволяє констатувати ступінь повноти вираження окремих граматичних форм однозвучних іменників.

4. Комплексне застосування у формі алгоритму трьох основних принципів виділення омонімів в українській мові створює сприятливий грунт для різнобічного вияву омонімічних відношень між словами різного походження та колишніми варіантами полісемантичних слів.

5. Наявність перехідної групи слів, так званих квазіомонімів, що зберігають більшою чи меншою мірою сліди семантичної спорідненості при формально-граматичній та структурно-словотвірній констатації лексичної автономності, прогнозуючи тим самим появу нових гомогенних омонімів, зумовлюється об"єктивними процесами лексико-семантичного розвитку мови.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, бібліографії, списку умовних скорочень, списку використаних джерел і додатка - словника-покажчика іменникових омонімів.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються предмет і об"єкт дослідження, мета і завдання, наукова

новизна дисертаційної роботи, її теоретична і практична цінність, характеризуються джерела добору матеріалу і методи дослідження, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Функціонально-семантичний принцип виділення омонімів" обґрунтовується поняття лексичних омонімів, омонімічної пари і омонімічного ряду. Л е к с и ч н и м и о м о н і м а м и вважаються функціонально різні слова однієї мови з чітко вираженою фонематичною, орфоепічною та графічною дублетністю і відмінні за лексичним значенням, а іноді й за словотвірними і граматичними особливостями. Суміжні з омонімією явища (омофони, омоформи тощо), міжмовна омонімія до уваги не беруться.

Омоніми, подібно до синонімів і антонімів, виявляють свої категоріальні властивості тільки через відношення одного слова до іншого. Це дозволяє кваліфікувати два слова з фонематичною та графічною дублетністю як омонімічну пару. Омонімічний ряд виникає, якщо в омонімічні відношення вступає більша кількість слів. На противагу синонімічному рядові, який характеризується наявністю домінанти, омонімічні пара і ряд базуються на рівноправності лексичних одиниць, що входять до їх складу.

Функціонально-семантичний принцип виділення омонімії ґрунтується на детальному аналізі їх лексичних значень та умов функціонування в мовленні. Згаданий принцип передбачає використання двох часткових принципів - власне семантичного і номенклатурного.

Власне семантичний принцип розмежування багатозначних слів і лексичних омонімів передбачає з"ясування шляхів появи досліджуваних лексичних одиниць. З погляду етимології омоніми поділяються на три групи: гомогенні, гетерогенні та змішаного типу.

Виділення гомогенної групи лексичних омонімів за цим прин-

ципом здійснюється на основі чотирьох чинників. Одним з основних є несумісність денотатів, які однаково номінуються. При виділенні гомогенних омонімів слід ураховувати денотативне і сигніфікативне значення в комплексі, надаючи перевагу денотативному різновидові лексичного значення. Другий основний показник власне семантичного принципу виділення гомогенних омонімів - часове віддалення значень у семантичній структурі етимологічно споріднених слів. Часовий фактор мови враховує закон безперервності і змінюваності лексичної системи у часі. У цьому випадку він служить не засобом штучного руйнування полісемії, а навпаки, засвідчує появу нових гомогенних омонімів, утворених у результаті "старіння" одного із значень полісемантичного слова, звуження ним сфери свого функціонування і активного вживання іншого значення /со́чка[I*] "зерно сочевиці" і со́чка[2*] "/заст./ лінза"/. Сам по собі третій показник аналізованого принципу, суть якого зводиться до звуження території поширення окремих значень, набирає актуальності тільки поряд з двома попередніми. Омонімічне відштовхування лексичних одиниць, обмежених територіальним вживанням, тобто діалектизмів, може виявлятися при взаємодії ЛСВ діалектного характеру з загальновживаним значенням, значенням-архаїзмом чи іншим діалектизмом /на́сип[I*] "штучне земляне підвищення" і на́сип[2*] /діал./ напірник"/. Четвертим чинником виділення омонімічних пар і рядів гомогенного типу є функціональна диференціація значень. Колишні ЛСВ полісемантичних слів на шляху від переносного вживання до деметафоризації /деметонімізації/ зазнають змін з функціонального погляду. Частина таких значень термінологізується, звузивши сферу свого застосування до трьох тематичних підструктур: наукової, виробничо-технічної та офіційно-ділової /кришта́лик[I*] "шматочок кришталю" і кришта́лик[2*] /анат./ частина

ока позаду зіниці", висо́к[I] "скроня" і висо́к[2] "/тех.../ прилад для вимірювання вертикальних положень", пала́та[I ж] "палац; кімната для хворих" і пала́та[2 ж] "підрозділ парламенту"/.

В основі виділення гетерогенних омонімів лежить фонетична конвергенція: I) в минулому рівнозначних чи різнокореневих слів питомої /праслов"янської, східнослов"янської, власне української/ лексики; 2) різнокореневих слів, запозичених з однієї мови; 3) запозичення з різних мов; 4) запозичених слів і питомих, найчастіше - праслов"янського походження; 5) лексичного запозичення, з одного боку, і питомих слів української мови, виникнення яких пов"язане з певними словотвірними процесами.

Групу лексичних омонімів змішаного типу становлять омонімічні ряди, члени яких з погляду походження різнорідні: об"єднують у своєму складі і гомогенні, і гетерогенні омоніми. При їх виділенні слід ураховувати колишній зв"язок з полісемією, а також шляхи фонетичного уподібнення етимологічно неспоріднених слів.

Виявлення групи квазіомонімів аргументується можливістю дальшого чи логічного переходу багатозначних слів в омоніми, спричиненого розвитком лексичної системи української мови. Ця група характеризується відчутним зближенням лексичних значень номінацій. Вибір терміна "квазіомоніми" фактично прогнозується напрямком розвитку семантичної структури аналізованих слів: від полісемії до омонімії.

Номенклатурний принцип також грунтується на денотативній несумісності і функціональній диференціації лексичних одиниць. Він передбачає розгляд іменникових омонімів з погляду походження, у зв"язку з чим посилюється роль взаємозв"язку діахронії і синхронії. Однак власне семантичний принцип не забезпечує глибокого

проникнення до понятійної структури слова і не регламентується вибором лексичного матеріалу. Номенклатурний принцип, обмежуючись семантичними відношеннями у сфері термінології, передбачає докладний аналіз природи номена /у нашому випадку - назв лікарських рослин/. У зв"язку з цим другий принцип по відношенню до першого виступає як частковий. Використання його потребує, зокрема, побудови тематичних тезаурусів, наприклад: ботанічної номенклатури, зоологічної номенклатури, а також урахування номенклатурних знаків /наприклад, для назв рослин ними є родові та класифікаційні характеристики/.

За характером взаємодії номенів з однозвучними словами загальнолітературного вжитку та номенами інших терміносистем виявлені чотири типи лексичних омонімів: внутрішньогалузеві, зовнішньогалузеві, міжгалузеві та нерівнооб"ємні позагалузеві омоніми. Крім того, ці типи поділяються на групи: I) гомогенні омоніми; 2) гетерогенні омоніми; 3) омоніми змішаного типу.

У дисертаційному дослідженні використане асоціативне моделювання гомогенних внутрішньогалузевих омонімів, в основі якого лежить ономасіологічний аналіз денотатів. Це засвідчує системні відношення між позначуваними реаліями, інформація про які сприймається мовцем візуально, за дотиком, запахом тощо. Корпус гомогенних омонімів цього типу будується на основі таких асоціативних моделей (АМ) створення омонімічних номінацій лікарських рослин: візуальна АМ[1] (за подібністю загального вигляду рослини до предметів), візуальна АМ[2] (за кольором квітів, стебел або коріння рослин), запахова АМ (за запахом рослин, їх квітів), смакова АМ (за певними смаковими якостями), дактильна АМ (за певними дотиковими відчуттями: волохатістю, безлистістю, колючістю, липучістю тощо), просторова АМ (за способом існування, територіальним поши-

ренням), часова АМ (за часовою характеристикою цвітіння, проростання, розвитку, дозрівання і розмноження рослин), АМ^{I} цілющості (за лікувальною дією на організм людини), АМ магічності (за певними надприродніми властивостями), АМ^{I} отруйності (за негативним впливом на організм людини), АМ^{I} їстівності (за придатністю для вживання в їжу людини), АМ^{2} отруйності (за інсектицидними, антибактеріальними властивостями та ін.), АМ^{2} їстівності (за придатністю вживатися як корм для тварин). Комплексна АМ об"єднує рослини з омонімічними назвами одночасно за кількома ознаками.

Характеристика гомогенної групи зовнішньогалузевих омонімів з погляду створення їх метафоричних і метонімічних асоціонімів сприяє глибшому розумінню механізму перенесення загальновживаної назви на назву лікарської рослини. Аналіз процесу деметафоризації дає можливість виділити такі різновиди метафоричних асоціонімів:

1) назви осіб → назви рослин /плакýн^{I} "людина, яка часто плаче" і плакýн^{2} "плакун іволистий, *Lythrum salicaria L.*" /;

2) назви тварин → назви рослин /баранчик^{I} "первоцвіт лікарський, *Primula officinalis Jacq.*" і баранчик^{2} "зменш. до баран"/;

3) назви птахів → назви тварин /снігýр^{I} "птах" і снігýр^{2} "анемона діброва, *Anemona nemorosa (L.) Hoffm.*"/;

4) назви рослин (їх плодів) → назви рослин /будячóк^{I} "серпій красильний, *Serratula tinctoria L.*" і будячóк^{2} миколайчики сині, *Eryngium planum L.*"/;

5) назви предметів, матеріалів, явищ → назви рослин /дзвóник^{I} "зменш. до дзвін" і дзвóник^{2} "рослина"/;

6) назви хвороб, ушкоджень, фізіологічного стану людини → назви рослин /синя́к[I] "посиніле пошкоджене місце", синя́к[2] "воловик лікарський, *Anchusa officinalis L.*", сон[I] "стан спокою людини" і сон[2] "сон широколистий, *Pulsatilla patens (L.) Mill.* "/;

Серед метонімічних асоціонімів виділені такі:

I) назви абстрактних понять → назви рослин /до́ля[I] "талан" і до́ля[2] "молодило, *Sempervivum globiferum L.* "/;

2) назви місцевості → назви рослин /бага́но[I] "заболочена місцевість" і бага́но[2] "багно звичайне, *Ledum palustre L.* "/;

3) назви страв, предметів харчування → назви рослин /меду́к[I] "пестл. до мед" і меду́к[2] "горянка женевська, *Ajuga genevensis L.* "/ та ін.

Гомогенна група міжгалузевого та нерівнооб"ємного /зовнішньогалузевого та міжгалузевого/ типів систематизує реалії, приналежні до різних тезаурусів, на основі зазначених вище метафоричних і метонімічних перенесень, асоціацій тощо.

Виникнення гетерогенної групи усіх типів спричинюється фонетичним збігом слів, запозичених з різних мов, певними словотвірними процесами. Наявні також випадки омонімічних рядів з гомогенно-гетерогенними зв"язками.

У другому розділі "Структурно-словотвірний принцип виділення омонімів" з"ясовується роль словотвірних чинників у формуванні й аналізі лексичних омонімів. У зв"язку з цим уточнюються понят-

тя словотвірного типу, словотвірного значення, омоморфемності /афіксів, твірних основ/, встановлюється різниця між словотвірною омонімією і лексичною омонімією, зумовленою словотвірними засобами.

Основу структурно-словотвірного принципу складає морфемна валентність іменникових омонімів, виявлена в результаті дослідження словотвірних процесів. За характером членування дериватів-омонімів на значущі частини, зокрема основи і суфікси, виділені два типи омонімічних одиниць: I) омоніми з ідентичним морфемним членуванням та 2) омоніми з неідентичним морфемним членуванням.

Омонімічні пари і ряди першого типу охоплюють віддієслівні, відіменникові, відприкметникові утворення та іменникові похідні різної мотивації, лексична омонімія яких спричинена словотвірною омонімією, або омоморфемністю. Українська іменникова омонімія засвідчує сполучуваність семантично різних морфем - тотожних, багатозначних, омонімічних. Суть структурно-словотвірного моделювання, представленого у дисертації, передусім зводиться до того, що наявність хоча б однієї омонімічної морфеми у структурі аналізованих слів проектує омонімію лексичну.

Віддієслівні омоніми утворюються за такими моделями:

I) омонімія /омоформія, омографія/ основи + тотожний суфікс = слова-омоніми: промока́ння^{I} - промока́ти^{I} "робитися мокрим" і промока́ння^{2} - промока́ти^{2} "висушувати";

2) омонімія /оморформія/ основи + багатозначний суфікс = слова-омоніми: засту́пник^{I*} "той, хто заступає, заміняє когось" від засту́п-а́ти^{I} "заміщати" і засту́пник^{2*} "той, хто захищає кого- небудь" від засту́п-а́тися "захищати";

3) омонімія основи + омонімія суфіксів = слова-омоніми: перевід-ник^{I*} "той, хто що-небудь переводить, пусє" від перево́д-а-

ти[1*] "псувати" і перевід-ник[2*] "пристрій, за допомогою якого що-небудь переводять" від перевод-ити[2*] "змінювати положення";

4) омонімія /омоформія/ твірних основ + Ø = слова-омоніми: скіс[1] від скоси́ти[1] "надати косої форми" і скіс[2] від скоси́ти[2] "зрізати косою або косаркою";

5) тотожні твірні основи + омонімічні суфікси = слова-омоніми: запа́ль-ник[1*] "робітник, який підпалює запали" і запа́ль-ник[2*] "пристрій для здійснення спалаху вибухової речовини";

Для відіменникових омонімів характерна така сполучуваність морфем:

1) омонімія основ + тотожні суфікси = слова-омоніми: вівся́ноч-к-а[1] - вівся́нка[1] "птах" і вівся́ноч-к-а[2] - вівся́нка[2] "риба";

2) омонімія основ + багатозначний суфікс = слова-омоніми: кото́ч-ок[1] - кото́к[1] "тварина" і кото́ч-ок[2] - зменш. до кото́к[2] "знаряддя";

3) омонімія /омоформія/ твірних основ + омонімія суфіксів = слова-омоніми: кра́вч-ик[1] - зменш.-пестл. до краве́ць і кра́вч-ик[2] "жук родини пластинчатовусих", сач-о́к[1] - сак[1] "риболовна снасть" і сач-о́к[2] - зменш.-пестл. до сак[2] "жіноче півпальто";

4) тотожні твірні основи + омонімія суфіксів = слова-омоніми: торф"-яни́к[1*] "поклади торфу" і торф"-яни́к[2*] "робітник на торфорозробках";

5) омоформія твірних основ = композити-омоніми: костогри́з[1] "народна назва хвороб, що вражають кістки й зуби людини та хребетних тварин" і костогри́з[2] "невеликий співочий птах з міцним дзьобом, пристосованим для розгризання кісточок плодових дерев".

Омоніми від прикметникових основ утворюються за моделями:

1) омонімія / омоформія, омографія/ твірної основи + тотожний суфікс = слова-омоніми: гла́дк-ість[1] від гла́дкий "рівний" і

гла́дк-і́сть[2] від гладки́й "угодований";

2) тотожні твірні основи + омонімія суфіксів = слова-омоніми: водя́н-ик[1] "злий дух, що живе в озерах, річках" і водя́н-ик[2] "механік водокачки";

Омоніми неоднорідної частиномовної мотивації структуруються так:

1) тотожні твірні основи + омонімія суфіксів = слова-омоніми: лезги́н-к-а[1] "жителька Дагестану" і лезги́н-к-а[2] "народний танець";

2) омоформія твірних основ + омонімія суфіксів = слова-омоніми: сир-е́ць[1] "зменш.-пестл. до сир" і сир-е́ць[2] "не до кінця вироблений або очищений продукт" від сири́й;

3) омоформія твірних основ + багатозначний суфікс = слова-омоніми: горо́д-ник[1] "той, хто займається городництвом" від горо́д і горо́д-ник[2] "/іст./ ремісник-будівельник, який споруджує" від городи́ти;

4) омоформія твірних основ + ∅ = слова-омоніми: бі́ль[1] "відчуття фізичного страждання" від боли́ти, бі́ль[2] "білий колір", бі́ль[3] "хвороба рослин" від бі́лий;

5) омоформія твірних основ = композити-омоніми: верхово́д[1] "впливова людина" від верх і води́ти, верхово́д[2] "шар підземної води" від ве́рхня вода́.

Омолексеми другого типу, морфемна межа яких не збігається на рівні структурно виділених основи і суфікса, засвідчують лексичну омонімію як наслідок індивідуальної морфемної структури слів. Це, по-перше, омонімічні пари з неоднаковою межею на рівні кореня і суфікса, по-друге, омонімічні пари, один член якого - похідне суфіксальне слово, а інший - непохідне і, по-третє, омонімічні пари, один член яких - непохідне слово, а інший - утворений шляхом

ЛНБ ім. В. Стефаника

абревіації.

У третьому розділі "Категоріально-граматичний принцип виділення омонімів" найбільше уваги приділено характеристиці морфологічних ознак як виразників граматичного оформлення омонімічних одиниць, розмежуванню ступенів повноти омонімів, подаються визначення окремих одиниць граматичного та лексико-граматичного рівнів, які необхідні для висвітлення проблеми омонімії при формальному /граматичному/ підході, зокрема грамеми, словоформи, лексеми, типоформи і граматичної форми.

Значний інтерес для виявлення лексичних омонімів морфологічними засобами становлять неповні /часткові/ та нерівнооб"ємні омонімічні пари і ряди. Виділення їх за категоріально-граматичним принципом в основному спирається на з"ясування невідповідності грамем роду, парадигм категорій числа та відмінка іменникових омонімів. При цьому не можна змішувати лексичну омонімію, підтверджену засобами граматики, з омонімією флексій, або граматичною омонімією, лексико-граматичною і лексико-словотвірно-граматичною омонімією.

Автономність іменникової категорії роду свідчить про те, що кожна лексична одиниця реалізує свою родову приналежність лише однією грамемою. У випадку порушення такої закономірності маємо справу з двома лексичними одиницями, тобто омонімами або квазіомонімами, коли йдеться про перехідний етап ЛСВ слова до окремого слова. Однак сюди не слід зараховувати лексеми спільного роду, в яких розмежування статі не закладене у формі слова.

При виділенні лексичних омонімів за квантитативними показниками враховано відмінності у семантичному характері форм однини і множини. Належна увага приділяється розрізненню явищ лексичної і категоріальної омоформії. Омоформами лексичного рівня вважають-

ся морфологічно різні слова, що збігаються за звучанням і написанням тільки в окремих граматичних формах. Категоріальні омоформи існують у межах однієї частини мови і відтворюють особливості парадигми числа іменників-омонімів.

Формальна невідповідність словоформ іменникових омонімів зафіксована, зокрема, у родовому відмінку однини і називному відмінку множини. Неідентичність словозмінних форм цих відмінків спричинюється якісно різними флексіями, різним наголошуванням тотожних флексій і морфонологічними чергуваннями голосних.

У загальних висновках наголошується на тому, що кожен з принципів виділення лексичних омонімів та квазіомонімів - функціонально-семантичний, структурно-словотвірний, категоріально-граматичний - є основним відносно двох інших. Як свідчить зібраний лексичний матеріал, для одних слів дієвий один принцип, інші ж потребують застосування двох чи трьох. Розмежування багатозначних і омонімічних лексем вимагає комплексного урахування принципів, яке у дисертації реалізується шляхом використання алгоритму.

У "Словнику-покажчику іменникових омонімів української мови" наводиться реєстр лексичних омонімів, виділених на основі зазначених принципів. Словникові статті окремих багатозначних і омонімічних слів у Словнику української мови і Словнику-покажчику не збігаються. В останньому широко представлений корпус омонімічних пар і рядів ботанічної номенклатури, зокрема народних та літературних назв рослин.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

I. До питання про семантику антонімічного ряду "чорний - червоний - білий" /на матеріалі поетичних творів Т.Г.Шевченка/ // Використання спадщини Т.Г.Шевченка в патріотичному та інтер-

національному вихованні молоді: Збірник тез доповідей і повідомлень.- Черкаси, 1989.- С.65 - 67.

2. Психолінгвістичний критерій як один із способів розрізнення полісемії та омонімії /наслідки одного експерименту/ // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: Тези доповідей республіканської конференції.- Ужгород, 1989.- С.125 - 126.

3. Аналіз семантичної сфери слова "світ" /на матеріалі поетичних творів Т.Г.Шевченка/ // Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп. та повід. на обласній науково-практичній конференції.- Черкаси, 1991.- С.42 - 45.

4. Типи омонімів в українській мові /на матеріалі назв фітонімів/ // Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки у науково-технічній творчості молоді.- Переяслав-Хмельницький, 1992.- Ч.І.- С.69 - 70.

5. Морфемна сполучуваність і омонімія // Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наукових читань, присвячених пам"яті професора Івана Ковалика.- Тернопіль, 1993.- С.35 - 36.

6. Роль часового фактора мови у формуванні лексичних омонімів // Семантика мови і тексту: Матеріали міжнародної наукової конференції.- Івано-Франківськ, 1993.- С.97 - 98.

Підписано до друку 20.05.1994р.Обєм 1,0.Формат 60x84 1/16
Друк офсетний.Тир.100 пр.Зам.120.Безплатно.
ДОД УДПУ ім.К.П.Драгоманова,Київ,Пирогова 9.

Ав 30.169